

Erken Dönem Kelâmında Cisim Tartışmalarının Problematik Yapısı

Muhammed BOŞNAK

Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,

Kelâm Anabilim Dalı

Assistant Professor, Karamanoğlu Mehmetbey University, Faculty of Theology,

Department of Kalâm

Karaman / Türkiye

mbosnak@kmu.edu.tr

orcid.org/0000-0002-1857-4446

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi /Research Article

Geliş Tarihi / Received: 26 Mart / March 2025

Kabul Tarihi / Accepted: 5 Eylül / September 2025

Yayın Tarihi / Published: 30 Aralık / December 2025

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Aralık / December

Sayı / Issue: 27 **Sayfa /Page:** 103-131

Atıf / Cite as: Boşnak, Muhammed. “Erken Dönem Kelâmında Cisim Tartışmalarının Problematik Yapısı [The Problematic Structure of Discussions on Jism in Early Kalâm]”. *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 27 (December 2025): 103-131.

<https://doi.org/10.18498/amailed.1666284>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı ve Lisans / Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

The Problematic Structure of Discussions on Jism in Early Kalām

Abstract

One of the distinguishing features of early kalām is that its conception of the cosmos was founded upon atomism. Within this framework, theologians discussed such ancient philosophical questions as the structure of the universe, the nature of motion and rest, and the demonstration of God’s existence on the basis of this theory. Indeed, they regarded analogical reasoning from the visible to the invisible (*qiyās al-ghā’ib ‘alā al-shāhid*) as the only reliable path to knowledge concerning both the essence and attributes of God as well as other matters of the unseen. To this end, they developed various theories of body in order to understand the universe and, from that, to construct knowledge about the unseen. This intellectual project found its clearest and most developed expression in atomism. According to this view, the universe is composed of indivisible parts that cannot be further divided, and these parts cannot exist apart from the transient accidents in which they subsist. This demonstrates that the universe is originated (*ḥādīth*) and thus requires an originator (*muḥdīth*). Consequently, theologians posited a strong connection between atomism and the theory of *ḥudūth*. Nevertheless, early Mu‘tazilī kalām also contained a number of alternative perspectives. These were known as “accidentism” and “corporealism,” theories that ultimately failed to endure. Their proponents, however, believed that the theory of *ḥudūth* ought to be constructed upon their own models, since they considered the answers given to cosmological problems within their frameworks to be correct, and thereby providing a more suitable ground for demonstrating God’s existence. In this way, they shared the same ultimate objective with the atomists, but diverged on the question of which theory best achieved that goal. Another point of convergence with atomism, however, was the problematic foundation upon which all these theories were built. In this period, every theory sought to answer a common set of fundamental questions, and the similarities or differences among them arose from the particular solutions they offered. The eventual disappearance of the alternative theories was largely due to the explanatory strength of atomism in responding to these issues. Accordingly, this study will examine the solutions offered by these three early kalām theories to a range of problems, and identify the aspects of atomism that enabled it to emerge as the most successful framework. We will distinguish the prominent issues in the discussions of corporeal substances by theologians into general and specific categories, and we will evaluate the success of the responses given to these issues.

Keywords: Kalām, Jism, Atomism, Jawhar, Problem.

Erken Dönem Kelâmında Cisim Tartışmalarının Problematik Yapısı

Öz

Erken dönem kelâmının ayırıcı vasıflarından biri âleme dair telakkilerinin atomculuk üzerine kurulu olmasıdır. Bu çerçevede kelâmcılar âlemin yapısı, hareket ve sükûnun mâhiyeti ve tanrının varlığının ispat edilmesi gibi kadîm felsefî meseleleri bu teori üzerinden tartışmışlardır. Nitekim kelâmcılar gerek Allah'ın zâtı ve sıfatları ve gerekse diğer gaybî meselelere dair bilgi edinmenin güvenilir yolunun şâhidden gâibe kıyas (kıyâsü'l-gâib a'le's-şâhid) olduğunu düşünmüşler ve âlemi anlamak ve ondan hareketle gayba dair bilgi inşa etmek üzere çeşitli cisim teorileri geliştirmişlerdir. Bu düşünce kendini en açık ve mütekmil biçimde atomculukta göstermektedir. Buna göre âlem kendisinden daha küçüğe bölünemeyen parçalardan oluşmaktadır ve bu parçalar hâdis olan kevnlerden ayrı bulunamazlar. Bu da âlemin hâdis olduğunu ve onun bir muhdis ihtiyacı olduğunu ortaya koymaktadır. Böylece kelâmcılar atomculuk ile hudûs teorisi arasında güçlü bir ilişki olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ancak erken dönem Mu'tezile kelâmında birtakım alternatif görüşler de bulunmaktadır. Bu görüşler arazcılık ve cisimcilik şeklinde isimlendirilen ancak zaman içerisinde varlığını sürdürememiş görüşlerdir. Ayrıca bu görüşleri ortaya atanlar hudûs teorisinin bunlar üzerine bina edilmesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Zira onlar âleme dair problemlere verilen cevapların ancak kendi teorileri çerçevesinde doğru olduğunu; bu nedenle de Allah'ın varlığını ispat etmek için daha uygun bir zemin oluşturduğunu düşünmüşlerdir. Böylece onlar atomcularla aynı gayeleri paylaşmışlar; ancak bu gayeye ulaştıran teorinin ne olduğu hususunda onlardan ayrılmışlardır. Bu teorilerin atomcularla birleştikleri bir başka husus ise teorilerin üzerine inşa edildiği problematik zemindir. Nitekim bu dönemde bütün teoriler belli başlı sorulara cevap vermeye çalışıyorlardı ve bu sorulara verilen cevaplar teorileri benzer veya farklı kılıyordu. Bu teorilerin daha sonra ortadan kalkması atomculuğun çeşitli sorulara verdiği cevapların açıklama gücünün başarısından kaynaklanmıştır. Bu çerçevede bu çalışmada erken dönem kelâmının bu üç teorisinin çeşitli sorunlara sunduğu çözümleri ve bu çözümlerde atomculuğu başarılı kılan hususları inceleyeceğiz. Bunun için kelâmcıların cisim tartışmalarında öne çıkan sorunları genel ve özel olarak ayıracak ve bunlara verilen cevapların başarısını tartışacağız.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Cisim, Atomculuk, Cevher, Problem.

Giriş

Kelâmcıların cisim teorilerine dair daha önce birçok çalışma yapılmıştır.¹ Bunlara ek olarak bu konu birçok mesele ile doğrudan veya dolaylı bir biçimde ilgili olduğundan birçok çalışmada alt başlık olarak yer almıştır. Dolayısıyla atomculukla ilgili oldukça zengin bir literatüre sahibiz. Her ne kadar cisimcilik ve arazcılık ile ilgili çalışmalar atomculuk kadar zengin olmasa da onlar hakkında da çeşitli çalışmalar mevcuttur.² Dolayısıyla cisme dair bu üç nazariye daha önce birçok çalışmanın konusu olmuştur. Bizim çalışmamızda ise bu üç nazariyenin ortak problemlere verdikleri cevaplar ve bunların iç tutarlılığı hakkında olacaktır. Zira daha önceki çalışmalar her birini ayrı ayrı incelemiş olmasına rağmen bunların birbiri ile ilişkisini yeterince açığa çıkarmamakta idi. Bizim çalışmamız bu eksikliği giderme amacı taşımaktadır.

Kelâm ilminde ulaşılmak istenen en yüce gaye mâlumların en şerefli olan Allah'ın varlığına dair bilgi, yani mârifetullah şeklinde tespit edilmiştir.³ Bu gayeye ulaşmak için kelâmcılar şâhidden gâibe kıyas (kıyâsü'l-gâib 'ale's-şâhid) yöntemini benimseyerek görünen âlemden görünmeyen gayb âlemine dair tutarlı bilgi inşâ etmeye çalışmışlardır. Onlar bunu yapmak için öncelikle âlemin kendi kendine var olamayacağını ve böylece bir yaratıcıya ihtiyacı olduğunu ispat etmeye

¹ Bunlardan birkaçı için bk. Shlomo Pines, *İslam Atomculuğu*, çev. Osman Demir (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017); Mehmet Bulgen, *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji* (İstanbul: Türkiye Diyânet Vakfı, 2015); Alnoor Dhanani, "İslam Düşüncesinde Atomculuk", çev. Mehmet Bulgen, *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2011), 393-400; Cağfer Karadaş, "Kelam Atomculuğunun Kaynağı Sorunu", *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* 2/2 (2002), 81-100; Ahmet Mekin Kandemir, *Mu'tezilî Düşünce ve Tabiat ve Nedensellik* (İstanbul: Endülüs, 2019); İlhan Kutluer, "Cevher", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

² Y. Şevki Yavuz, "İslâm Kelâmında Araz Nazariyesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6 (1988 1987), 71-84. Bunun yanında atomculuğu ele alan birçok çalışma cisimci ve arazcı görüşleri de izah etme gereği duymuştur. Bu nedenle bu konular dolaylı olarak birçok çalışmanın kapsamına girmiştir. Örneğin bk. Hayrettin Nebi Güdekli, *Kelâmın Teşekkülü* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2023), 144 vd; Bulgen, *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji*, 199 vd.

³ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed es-Seyyid Eş-Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf: Mevâkıf Şerhi*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2021), 1/148; Muhammed Boşnak, "Kelâm ve Akâid Ayrımının Teorik Arka Planı", *HİKEM* 2/1 (29 Mart 2024), 11.

çalışmışlardır. Bunun için âleme dair kapsamlı bir teorilere ihtiyaçları olduğundan kelâmcılar âlemi anlamak üzere kapsamlı cisim teorileri geliştirmişlerdir.⁴ Bu teorileri Eş'arî (öl. 324/935-36) on iki başlık altında

⁴ Kelâmcıların cisim tartışmalarına neden girdikleri kelâm ilminin mâhiyetine dair tartışmalara yol açmıştır. Buna göre kimi düşünürler kelâmın teoloji olduğunu, amacının İslâm dinini savunmak olduğunu ve felsefî meselelerle kendi cephesini ihkâm etmek için ilgilendiğini savunmuşlardır. Bunların başında el-Fârâbî gelmektedir. El-Fârâbî kelâm ilminin gayesinin millî (din) tarafından ortaya konulan ahkâmın savunulması olduğunu söylemiştir. Böylece o kelâmı tikeli inceleyen ve bundan dolayı tümel olmayan bir ilim olarak görmüştür. Bu durum kelâmın konusu ve gâyesi tartışmalarını beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede el-Gazzâlî (öl. 505/1111) kelâm ilminin mevcudu inceleyen bir ilim olduğunu ve diğer dini ilimlere ilkelerini veren tümel bir ilim olduğunu söylemiştir. Müteahhir kelimâcılardan Sirâcüddin el-Urmevî (öl. 682/1283) ise kelâmın Allah'ın zâtı ve sıfatlarını inceleyen bir ilim olduğunu söylemiştir. Buna karşın yine müteahhir kelimâcılardan el-Âmidî (öl. 631/1233), el-Îcî (öl. 756/1355) et-Teftâzânî (öl. 792/1390) ve Seyyid Şerîf el-Cürçânî (öl. 816/1413) kelâmın konusunun mâlûm olduğunu savunmuşlardır. Bu görüşlerin tamamı çeşitli yönlerden eleştirilmiştir. Söz gelimi Eşref Altaş kelâmın konusunu el-Gazzâlî'nin söylediği anlamda mevcut yapmasının onu metafizikle eşdeğer bir ilim yapmadığını söylemiştir. Bk. Eşref Altaş, "Kelâmın Metafizik Olarak İnşası Mümkün müdür? Gazzâlî'nin Kelâm Tasavvuru", *Uluslararası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumu*, 2014, 273-285. Murat Kaş kelâmın konusunun mâlûm olduğu tezinin birçok kişi tarafından savunulmakla birlikte zayıf olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca el-Âmidî dışındaki âlimlerin konuyu mâlûm olarak görmelerinin tartışmalı olduğunu ve aslen mevcut olmak bakımından mevcut olarak gördüklerini söylemiştir. Bk. Murat Kaş, "Kelâm İlminin Bilimsel Kimliğine Yönelik Tartışmalar: Devvânî'nin Yaklaşımı", *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslâm Düşüncesinde Felsefe, Kelâm ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri 1* (2020), 338-339. Hayrettin Nebi Güdekli kelâmcıların felsefî meselelerle ilgilenme nedeninin başta nasları anlama faaliyetinin uzantısı iken sonradan onların hakikate karşı duydukları merak olduğunu ve bu çerçevede kelâm ilmini peyder pey inşâ ettiklerini ileri sürmüştür. O, kelâm ilminin metafizikleşme süreçlerini inceleyerek müstakil bir felsefe haline geldiğine işaret etmiştir. Bk. Güdekli, *Kelâmın Teşekkülü*, 13-15. Konuyu el-Fârâbî'nin kelâm tasavvurunun tahlili üzerinden inceleyen Yunus Öztürk kelâmı naklî ve nazarî olmak üzere ikiye ayırmış ve erken dönem kelâmının naklî olmakla birlikte III. yüzyıldan sonra nazarî bir yapıya kavuştuğunu söyleyerek Güdekli'nin görüşünü benimsemiştir. Bk. Yunus Öztürk, *Kelâm-Metafizik İlişkisi: Fârâbî Eksenli Bir İnceleme*, ed. Selahattin Akti (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021), 385. Kelâmın metafizikleşmesi hususunda daha sonra Ahmet Faruk Silifke tarafından yapılan bir çalışma, kelâm ilminin tümelliğini ele almış ve bazı hususlara itiraz ederek kelâm ilminin felsefî olması yanında dinî bir ilim olduğuna işaret etmiş ve bu durumun onun

toplamaştır. Ancak bir kısmının birbirine benzemesi ve aralarında temel bir ayırım bulunmaması nedeniyle bunları üç başlık altında toplayabiliriz. Bunlar Dırâr b. Amr (öl.200/815) öncülüğündeki *arazcılık teorisi*, Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (öl. 235/849) ve takipçileri tarafından savunulan *atomculuk teorisi* ve İbrâhîm b. Seyyâr en-Nazzâm'ın (öl. 231/845) savunduğu *cisimcilik teorisi* şeklinde özetlenebilir.⁵ Bu üç teori etrafında kelâmcılar bir yandan âlemin nasıl bir yapıda olduğunu izah etmeye çalışırken diğer yandan bunun Allah ile ilişkisini kurmaya çalışmışlardır. Kelâm ilminin erken döneminde burada zikrettiğimiz üç teori de canlı bir şekilde taraftar bulmakla birlikte sonraki dönemlerde arazcılık ve cisimcilik terk edilmiş ve atomculuk yegâne teori haline gelmiştir. Her ne kadar İmâm Mâtürîdî'nin (öl. 333/944) arazcılığa meylettği ileri sürülmüşse de sonraki dönemde Ebü'l-Muîn en-Nesefî (öl. 508/1115) etkisiyle Mâtürîdîlik, atomcu fikirlerde karar kılmıştır.⁶ Diğer taraftan arazcı düşüncenin arazlara dair incelemelerinin atomcular tarafından devralındığını söyleyebiliriz. Nitekim arazların sayısı ve çeşitli arazlara dair fikirler konusunda arazcılar ile atomcular ortak paydaya sahip olmuşlardır. Benzer şekilde cisimci Nazzâm'ın, Câhîz (öl. 255/869) ile birlikte birkaç takipçisi olduğu söylenmiştir. Bunlardan Ebû Osman el-Câhîz tabiat konusunda Nazzâm'ın fikirlerini devam ettirmekle birlikte cisimcilik konusunda ekolü devam ettirecek bir etkiye sahip olmamıştır.⁷ Her ne kadar makâlât eserlerinde Câhîziyye fırkasından bahsedilse de bu fırkaya mensup isimler zikredilmemiştir.⁸ Böylece erken dönem kelâmında

felsefî hüviyetini tartışmalı hale getirdiğini söylemiştir. Bk. Ahmet Faruk Silifke, *Kelâm İlminin Felsefî Hüviyeti ve İmkânları* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2024), 224-238.

⁵ Tamamı için bk. Ebü'l-Hasen el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn : İlk Dönem İslam Mezhepleri* (İstanbul : Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 428-432.

⁶ Bulgen İmâm Mâtürîdî'nin bazı ifadelerinden onun arazcı görüşe sahip olduğunu çıkarmıştır. Bk. Mehmet Bulgen, "İmam Mâtürîdî'ye Göre Âlemin Unsurları: Atomculuk Açısından Bir Değerlendirme", *Mâtürîdî Düşünce Sisteminin Dayandığı Temel Tasavvurlar: Geleniğin İnkişafından Geleceğin İnşasına*, (2021), 168-169; Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd* (İskenderiye: Dâru'l-Câmiati'l-Misriyye, ts.), 94.

⁷ Mehmet Baktır, "Câhîz'ın Varlık ve Tabiat Anlayışı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi X/2* (2006), 250 vd.

⁸ Abdulkâhîr b. Ömer b. Bâyezîd el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak* (Beyrut-Lübnan: el-Mektebetü'l-asriyye, 1990), 175; Ebü'l-Feth Tâcüddin Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, 1993), 1/87.

atomculuk zamanla hâkim teori haline gelmiştir. Bu konuda Eşâ'rîler de Mu'tezile'yi takip etmiş ve Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210) dönemine kadar atomcu fikirler varlığını sürdürmüştür.⁹ Ancak özellikle Gazzâlî'den (öl. 505/1111) sonra atomculuk merkezi konumunu kaybetmiş¹⁰ ve Allah'ın varlığını ispat sadedinde atomculuğa dayalı hudûs delili yerine daha çok mantığa dayalı imkân delili kullanılmıştır.¹¹ Bununla birlikte bu dönemde dahi atomcu düşünce kelâmcıların fikirlerini şekillendirmeye devam etmiştir. Nitekim Fahreddin er-Râzî'nin ilmî hayatının son dönemlerinde atomculuğu tercih ettiği ileri sürülmüştür.¹² Yine Sa'düddîn et-Teftâzânî (öl. 792/1390) atomcu düşüncenin heyula, âlemin kıdemi, cismânî haşrın reddi gibi filozofların karanlık düşüncelerinden koruyan bir yönü olduğunu söylemiştir.¹³ Dolayısıyla atomculuk erken dönemden müteahhir döneme kadar varlığını bir şekilde sürdürmüş ve kelâmcılar üzerinde etkili olmuştur.

Atomcu düşünce kelâm ilmi ile son derece uygunluk arz etse de ilk defa kelâmcılar tarafından ortaya konmuş değildir. Nitekim kelâmcılardan önce atomculuk Hint ve Yunan düşüncesi gibi farklı kültür ve felsefelerde işlenmiş ve belli başlı formları ortaya konmuştu. Kelâmcılar teoriyi sonradan elde etmiş ve onun kendilerine has orijinal bir formunu ortaya koymuşlardır.¹⁴ Peki ne oldu da atomculuk diğer iki

⁹ Dhanani kelâmda atomculuğun hiçbir zaman terk edilmediğini söylemiştir. Bk. Dhanani, "İslam Düşüncesinde Atomculuk", 394.

¹⁰ Ebû İmran Musa İbn Meymûn, *Delâletü'l-hâirîn*, çev. Osman Bayder - Özcan Akdağ (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2019), 193-194.

¹¹ Bu dönemde cisimlerin hudûsu da onların mümkün oluşu üzerine bina edilmektedir. Bir örneği için bk. Muammer İskenderoğlu, "Fahreddin er-Râzî'de İsbât-ı Vâcib ve Tanrı-Âlem İlişkisi", *İslam düşüncesinin dönüşüm çağında Fahreddin er-Râzî*, ed. Ömer Türker - Osman Demir (İstanbul: İsam, 2018), 515. Bununla birlikte Fahreddin er-Râzî gibi imkân delili ile birlikte hudûs delilinin kullanılabileceğini söyleyenler de olmuştur.

¹² Eşref Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin *el-Cevherü'l-ferd* Adlı Risalesinin Tahkiki ve Tahlili", *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2015), 96.

¹³ Sadeddin Mes'ud b. Fahriddin et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-neseфіyye* (Beyrut-Lübnan: Dâru İhyâu't-Türâsü'l-Arabî, 2014), 43.

¹⁴ Kelâmcıların teoriyi kimden aldıkları veya nasıl elde ettikleri tartışma konusu olmuştur. İbn Meymûn (öl. 601/1204) kelâmcıların teoriyi Yunân atomculuğundan aldıklarını ileri sürmüş ve bu düşünce De Boer ve Brockelmann gibi bir kısım modern

alternatifini geride bırakarak kelâm ilminin merkezî teorisi haline geldi? Başka bir deyişle onu diğerlerine karşı başarılı kılan ne olmuştu? Elbette bu sorunun mütekmil bir cevabı için eser karşılaştırması, teorilerin taraftarlarının sosyal ve kültürel durumları ve siyasi etki gibi birçok farklı husus incelenebilir. Ancak biz burada bunlara değil; teorinin kelâmın farklı meselelerinde diğer teorilere nazaran başarılı olduğu hususlara odaklanacağız. Bu çerçevede erken dönem kelâmındaki cisim tartışmalarını genel ve özel problemleri üzerinden inceleyerek atomculuğun alternatiflerine nazaran başarılı olduğu hususları ortaya koyacağız. Bunun için önce kelâmın cisim tartışmalarına yön veren problemlerin yapısından bahsedecek ve sonrasında teorilerin bu problemlerin çözümlerinde başarılı olup olmadığını inceleyeceğiz. Bunun için önce cisme dair genel ve özel problemlerden bahsedecek ve sonrasında teorilerin bunlara dair açıklamalarına yer vereceğiz. Bunu yaparken genel problemleri ayrıca ispat etmeyecek üzerinde tartışılan hususlardan derleyeceğiz. Ancak özel problemlerin neden ortaya çıktıklarına ayrıca işaret edeceğiz. Böylece atomculuğun genel ve özel problemleri çözmede neden diğerlerinden daha etkili olduğundan bahsedecek ve sonuç bölümünde bunun atomculuğun hangi özelliklerinden kaynaklanmış olabileceğine işaret edeceğiz.

1. Kelâmda Cisim Kuramlarının Genel Yapısı

Erken dönem cisim teorileri iki tür problem öbeği etrafında şekillenmektedir. Birincisi bütün teorilerin çözmeye çalıştığı ortak problemlerdir. Bunlara *genel kozmolojik problemler* diyebiliriz. İkincisi ise her teorinin iç dinamiklerinden kaynaklanan kendine has problemlerdir.

araştırmacılar tarafından kabul görmüştür. İbn Meymûn, *Delâletü'l-hâirîn*, 192; Karadaş, “Kelâm Atomculuğunun Kaynağı Sorunu”, 84. Diğer taraftan Pines ve Günaltay gibi modern araştırmacılardan bir kısmı ise kelâm atomculuğunun Hint düşüncesinden etkilendiğini ifade etmişlerdir. Pines, *İslâm Atomculuğu*, 121-122; Mehmed Şemseddin [Günaltay, “Mütekellimin ve Atom Nazariyesi”, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 1/1 (1925), 91. Buna karşın Karadaş kelâmcıların çevre kültürlerden etkilenmekle birlikte özgün bir teori geliştirdiklerini ileri sürmüş ve kelâm atomculuğuna dair çalışmasında Bulgen de bu görüşü tercih etmiştir. Karadaş, “Kelâm Atomculuğunun Kaynağı Sorunu”, 99; Bulgen, *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji*, 187. Kelâm kozmolojisi ve Helenistik köklerine dair ayrıca bk. Alnoor Dhanani, *Kelâmın Fizik Kuramı: Basra Mu'tezilesi Kozmolojisinde Atomlar, Uzay ve Boşluk*, çev. Mehmet Bulgen (İstanbul: Klasik, 2013), 212-221.

Bunlara da *teoriye has problemler* veya *özel problemler* diyebiliriz. Genel problemler tüm teorilerin çözmesi gereken, konunun tabiatından kaynaklanan birincil problemlerdir. Teoriye has problemler ise bir teorinin ana tezlerinden kaynaklanan iç sorunları olup teorinin kendi ilkeleri çerçevesinde çözüme kavuşturulan ikincil problemlerdir. Kelâmda ilk cisim tartışmaları genel problemlerin çözülmeye çalışıldığı ortak tartışmalar iken teorileri sonraki döneme aktaran kendine has problemleri çözmedeki başarıları olmuştur. Genel ve özel problemlere birkaç örnek verdikten sonra diğer başlıklarda bu başarıları ayrıntılı değineceğiz.

Genel kozmolojik problemleri cismin yapısı, sonluluğu ve parçaları ile ilişkisi, hudûs yönü, hareketin keyfiyeti, cevherin yapısı, arazın mahiyeti vb. şeklinde sıralayabiliriz. Bu hususlar çerçevesinde kelâmcılar cismin sonsuza dek bölünüp bölünmediği, cisimdeki geçici ve kalıcı özelliklerin neler olduğu, arazın tanımı ve cismin neden bir yaratıcıya ihtiyaç duyduğu şeklindeki sorulara cevap vermeye çalışmışlardır. Bu problemlere verilen cevaplar karşımıza arazcılık, atomculuk ve cisimcilik şeklinde üç farklı teoriyi çıkarmaktadır.

Genel problemlere verilen cevaplardan doğan bazı sonuçlar teoriye has problemleri ortaya çıkarmıştır. Söz gelimi arazcılara göre bir cismin asgari kaç arazdan meydana geldiği, atomculara göre cismin asgari kaç cevherden meydana geldiği ve cisim taraftarlarına göre cisimde zıtların nasıl bir arada bulunduğu gibi hususlar özel problemlerdir. Atomculuğu başarılı kılan asıl etmen, bu genel ve özel problemlere verdiği tutarlı cevaplarda yatmaktadır. Başka bir ifadeyle atomculuğun başarısı ve sonraki dönemlere taşıyan asıl unsur onun genel ve özel problemlere sistem içerisinde kalarak cevap verebilmesidir.

2. Cismin Yapısı Nedir?

Kelâmcılar arasındaki en temel ayrışma cismin yapısının ne olduğuna dairdir. Bu sorun kelâm nesne tartışmalarının en genel problemi olup kelâmcıların farklı teorilere sahip olmasını doğurmuştur. Nitekim insan, âlemi etrafındaki cisimler üzerinden idrâk eder ve diğer araştırmalarını onun üzerine bina eder. Bu nedenle kelâmcılar âleme dair tartışmaları nesne üzerinden yürütmüşlerdir. Bu çerçevede Dırâr b. Amr (öl. 200/815), Hafs el-Ferd (öl. 204/820'den sonra) ve Hüseyin en-Neccâr'ın (öl. 230/845 civarı) öncülüğünü ettiği bir grup cismin bir araya getirilmiş arazlardan ibaret olduğunu söylemişlerdir. Buna göre doğada cisim

olarak gördüğümüz şeylerin tamamı aslında çeşitli arazların bir araya gelmesinden başka bir şey değildir.¹⁵ Bu arazlar eksildiğinde cisim eksilir ve dağıldıklarında da cisim yok olur. Arazlar cisimde yaratılırlar ve ondan ayrılımları halinde yok olurlar.¹⁶

Atomcu düşüncede cisimler kalıcı cevherler ve geçici arazlardan müteşekkil kabul edilmiştir. Basra Mu'tezilesi'nin öncüsü Ebü'l-Hüzeyl el-Allaf (öl. 235/849) ve takipçileri ile Bağdât Mu'tezilesi'nin kurucusu Bîşr b. Mu'temir (öl. 210/825) ve taraftarları bu görüşü savunmuşlardır. Nitekim Ebü'l-Hüzeyl cismin sağ, solu, içi, dışı, üstü ve altı olan şey olduğunu ve bu nedenle altı cüzden meydana geldiğini söylemiştir. Bu altı cüz bir araya geldiğinde cisim oluşur.¹⁷

Cisimci olarak bilinen Hişâm b. Hakem (öl. 179/795), Ebû Bekir el-Esam (öl. 200/816) ve İbrâhim b. Seyyâr en-Nazzâm (öl. 231/845) gibi isimler cisimlerin sonlu parçalardan müteşekkil olduğuna karşı çıkmışlar ve bölünmenin sonsuza dek gidebileceğini ileri sürmüşlerdir.¹⁸ Nitekim cisim nedir sorusuna en-Nazzâm (öl. 231/845) ve takipçileri *uzun, enli ve derin olandır* şeklinde cevap vermişlerdir.¹⁹ Nazzâm'a göre her yarımın bir yarısı ve her parçanın bir parçası vardır ve bölünme bu şekilde sonsuza kadar devam eder.²⁰ Ona göre cisim, hem bilfiil hem de bilkuvve sonsuz parçalara sahip bir bütün anlamına gelmektedir. Buna uygun olarak erken dönemde arazlar olarak nitelenen renk, tat, koku, sertlik, yumuşaklık gibi niteliklerin tamamının cisimler olduğunu düşünmüştür.²¹

¹⁵ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 432. Dırâr'ın görüşü için ayrıca bk. Ebu'l-Kâsım el-Ka'bî, *Kitâbu'l-Makâlât ve meahû Uyûnu'l-mesâil ve'l-cevâbât* (Amman: Daru'l-Feth, 2018), 443.

¹⁶ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 434.

¹⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 430.

¹⁸ Nazzâm'ın en meşhur öğrencisi Ebû Osman el-Câhiz'dir (öl. 255/869). Onun dışında Ebû Affân en-Nazzâmî ve Zürcân isminde iki şahıs daha aktarılmıştır. Ahmed b. Yahyâ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile* (Beyrut-Lübnan: Daru'l-Muntazar, 1961), 78.

¹⁹ Nazzâm'ın en meşhur öğrencisi Ebû Osman el-Câhiz'dir (öl. 255/869). Onun dışında Ebû Affân en-Nazzâmî ve Zürcân isminde iki şahıs daha aktarılmıştır. İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 78. Cismin bu şekilde tanımlanması diğer kelâmcılar tarafından da kabul edilmektedir bk. el-Ka'bî, *Makâlât*, 445. Ancak Nazzâm cismin bundan başka bir şey olmadığını savunurken onun parçalardan oluştuğunu söyleyenler atomlardan ve arazlardan bahsetmişlerdir. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 429 vd.

²⁰ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 432, 448.

²¹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 460; Ebü'l-Feth Tâcüddin Muhammed b. Abdilkerim eş-

Cisim teorilerinin hepsinin kendine has problemleri bulunmaktadır. Bunlar yukarıda *teoriye has problemler* şeklinde isimlendirdiğimiz problem grubudur. Bunlara verilen cevaplar teorilerin ikna güçlerini arttırmakta veya azaltmaktadır. Söz gelimi arazcılığın en önemli sorunu tehayyüzü (yer kaplama/hacim) olmayan arazların mütehayyiz cisimlere dönüşmesidir. Buna göre arazların ya cisme ârız olmadan önce kendilerinde hacimleri olacaktır ya da kendilerinde bir hacim olmayıp hacim, cisme ârız olduklarında ortaya çıkacaktır. Bunlardan birincisini Hüseyin en-Neccâr, ikincisini ise Dırâr b. Amr ve Hafs el-Ferd ileri sürmüştür. Ancak bu iki ihtimal de sorunlu bulunmuştur. Zira arazların cisimlerden ve birbirlerinden başka (muhalif) olmaları gerekmektedir. Halbuki tehayyüz mütemasil oluşu gerektirmektedir.²² Başka bir ifade ile arazların tek tek hacim sahibi olmaları bunların birbirine denk hacimlerinin olmasını gerektirmektedir ki bunlar birleştiklerinde hacimli bir cisim meydana gelsin. Zira bunlardan bir kısmının hacminin diğerlerinden fazla oluşu fazla olanların asıl olmasını gerektirecektir. Bu da ancak asıl olanın cevher olmasını gerektirecektir. Bu nedenle arazların ayniyet düzeyinde hacimlere sahip olmaları gerekir ki hacimli cisimleri meydana getirsinsinler. Dolayısıyla arazların cisimlere ilişmeden önce kendi hacimlerine sahip olduklarını söylemek doğru değildir.

İkinci görüş olan arazların cisimlere iliştiklerinde hacim sahibi olmaları da mümkün görülmemiştir. Zira eğer cisim bir araya geldiğinde arazların zâtında değişim meydana gelir de hacim sahibi olurlarsa cisim parçalandığında yine zâtı değişir ve hacmi ortadan kalkardı. Halbuki etrafımızdaki cisimlerde bunu müşahade etmiyoruz. Onlar dağıldıklarında da parçaları hacim sahibi olmaya devam ediyor.²³ Dolayısıyla arazların cisme ârız olduklarında hacim sahibi oldukları da doğru değildir. Böylece arazcılığın, en temel iddiası olan cismin yapısı konusunda tartışmalı bir pozisyona sahip olduğunu söyleyebiliriz. Atomcular bu sorunu “bölünmeyen parça” yani “cevher” görüşüyle aşıyorlardı. Zira arazların kâim olacağı bir mahal fikri geçici niteliklerin

Şehristânî, *Dinler ve Mezhepler Tarihi, el-Milel ve'n-nihâl*, çev. Muharrem Tan (İzmir: Akademi Yayınları, 2006), 56.

²² Ebû Muhammed el-Hasen b. Ahmed İbn Metteveyh, *et-Tezkire fî ahkâmî'l-cevâhir ve'l-'arâz* (Kahire: el-Mahedü'l-İlmî el-Fransî li'l-Âsâri'l-Şarkıyye, 2009), 1/10.

²³ İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 2009, 1/10.

zamansal ve mekânsal olarak taşınmasını mümkün kılıyordu. Bu nedenle atomcu nazariyede cevher fikri onun parça bütün ilişkisinde arazcılığa karşı daha muhkem bir konumda olmasını sağlıyordu.

Atomcu nazariye kalıcı ve geçici nitelikleri anlaşılır bir biçimde ortaya koymakla birlikte, birbirinden farklı atomların nasıl bir arada durduğu şeklindeki problemle karşı karşıya kalıyordu. Zira cevherler ne bir yöne ne de bir kenara sahip olmayıp mahal olma dışındaki niteliklerini arazlar ile elde ediyorlardı. Bu nedenle onların bir arada durduğunu söylemek güçtü. Nitekim Nazzâm atomculuk eleştirisinde cevherlerin bir arada durması için birbirine temas etmesini gerektirdiğini ve bu durumun da onların kenarlı oluşunu zorunlu kıldığını ifade ederek boyutsuz cisimlerin kenar, yön ve yakınlık gibi durumlardan uzak olduğunu söylemiştir.²⁴ Bu eleştiri atomcular tarafından kevnler ve te'lif arazi ile karşılanmaktaydı. Buna göre kevnler hareket, sükûn, ictimâ ve iftirak olmak üzere dört adettir. Hareket ve sükûn cevherin yer değiştirmesini ifade ederken ictimâ ve iftirâk cevherlerin birbirlerine karşı konumlarını ifade etmektedir.²⁵ Kevnler cevherlerin bir araya gelip cisim olmasını sağlayan arazlardır. Çünkü cismin oluşması cevherlerin belirli bir konumda bulunarak bir araya gelmeleri ile meydana gelmektedir ve bir mana olmadan cevherler, belirli bir yerde değil herhangi bir yerde bulunabilir. Belirli bir yerde bulunması ancak bir mana nedeniyle mümkündür ve bu mana da kevnler olmalıdır.²⁶ Böylece cismin hareket ve sükûnu cevherlerdeki hareket ve sükûn kevnlerine bağlıdır. Zira cismin hareketli mi yoksa sâkin mi olacağı parçalarının hareketlerine bağlıdır. Parçalar hareketli ise cisim hareketli; parçalar sâkin ise cisim de sâkin olacaktır. İctimâ ve iftirâk ise cismin yapısının ilkesini teşkil etmektedir. Bu yönüyle ictimâ ve iftirâk cevherlerin cismi oluşturacak şekilde sıralanmasının illetidir. Bundan dolayı bazı kelâmcılar ictimâyı cismi cisim yapan unsurların başında kabul etmiştir. Nitekim Bağdat Mu'tezilesi'nden İsâ es-Sûfî cismin ancak te'lif ve ictimâ ile cisim olacağını

²⁴ Kandemir, *Mu'tezilî Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*, 76; Ebû Reşîd en-Nîsâbü'rî, *el-Mesâil fi'l-hilâf beyne'l-basriyyîn ve'l-bağdâdiyyîn* (Beyrut-Lübnan: Ma'hedü'l-İnmâi'l-Arabî, 1979), 61.

²⁵ Ebû Reşîd en-Nîsâbü'rî - Ebû Saîd es-Sâğânî, *Mu'tezilî Kavramlar Sözlüğü: Hudûdu'l-elfâz* (Ankara: İlahiyât, 2023), 69-72; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 2009, 1/237, 252.

²⁶ İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 2009, 1/240.

söylemiştir.²⁷ Bunun yanında onlar te'lif arazının iki cevherde birden bulunabileceğini ileri sürerek cevherlerin yer ve yönlerinin bu araz ile sağlandığını söylemişlerdir.²⁸ Bu şekilde atomcular arazlardan doğan eksikliği herhangi bir sığata sahip olmayan cevher ile tamamlarken; cevherden kaynaklanan eksikliği arazlar ile doldurmuşlardır. Halbuki benzer bir eleştiriyle karşılaşan Nazzâm'ın buna cevap veremediği ve sonunda sisteme yeni bir kavram ekleyerek *tafra* teorisine yöneldiği aktarılmıştır. Buna göre Nazzâm'a sonsuz şekilde bölünen mesafenin kat edilmesinin mümkün olmadığı; zira bu durumun mesafeyi de sonsuz kılacağı şeklinde eleştiri yöneltilmiş ve o da bu mesafenin zıplayarak (tafra) kat edileceğini ileri sürmüştür.²⁹ Ancak bu, mahiyeti bilinmeyen bir duruma yine mahiyeti bilinmeyen bir çözüm getirmekten başka bir şey değildir. Nazzâm problemi çözmek için onu açmak yerine daha da karmaşıktırmıştır. Bu durum cisimciliğin kavramsal çerçevesinin atomculuğa nazaran daha dezavantajlı olduğuna işaret etmektedir. Zira atomcular sorunu çözmek üzere başka kavramlardan yardım almakta daha rahat idiler. Bu da onları cismin yapısındaki karmaşık sorunları çözerken arazcı ve atomcuların düştüğü handikaplara düşmekten alıkoyuyordu.

3. Cisim Nasıl Bir Arada Durmaktadır?

Cismin parçalardan müteşekkil olduğunu düşünenler bu parçaların ne şekilde bir arada durduğunu izah etmek zorunda kalmışlardır. Zira cismin bir bütün olarak tesis edilmesi ancak parçaların tutarlı bir şekilde bir araya getirilmesi ile tamamlanacaktır. Bu çerçevede arazcılar ve atomcular cismin nasıl bir araya geldiğini ve bir cisim halinde kaldığını açıklamak zorunda kalmışlardır. Buna karşın Nazzâm cisimlerin mahiyetlerini tabiatlarına bağladığından parçaların nasıl bir araya geldiğini izah etmek zorunda olmamıştır. Çünkü bir cismin tabiatı o cisimde mündemiç olduğundan parçalardan hariç bir etkiden söz edilemez. Ancak Nazzâm da bu tabiatların cisimde nasıl bulunduğunu izah etmek zorunda kalmıştır. Çünkü o, farklı tabiatların aynı cisimde bulunduğu ve yeri geldiğinde bunlardan birinin zuhûr ederken diğerinin

²⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 428.

²⁸ İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 2009, 1/297-298.

²⁹ Ebu'l-Hasen b. Ahmed Kadı Abdülcebbâr, *el-Münye ve'l-emel* (İskenderiye: Dâru'l-Matbûâtü'l-Câmiyye, 1985), 48.

kümûn haline geçtiğini ileri sürmüştür. Bu nedenle için sorun teşkil edecek husus, cisimlerdeki farklı tabiatların nasıl bir arada bulunduğuudur.

Cismin bir araya gelmesi için erken dönemde iki model bulunmaktadır. Bunlardan birincisi yan yana bulunmak anlamına gelen *mücâveret*; ikincisi ise bunların birbirine girmek suretiyle meydana getirdikleri *müddâhale* modelidir.³⁰ Bu ikincisinin örneği Nazzâm tarafından ortaya konulan kümûn teorisidir. Buna göre eşyadaki tabiatlar onlarda aynı anda aynı mekânı işgal edecek şekilde bulunmaktadır. Ancak bunlardan birisi kümûn (gizlilik) halindeyken diğeri zuhûr (açığa çıkma) halindedir. Tıpkı bir odun parçasında hem ıslaklığın hem de ateşin bulunması ve farklı şartlar altında bunlardan birinin meydana çıkması gibi diğer tabiatlar ortaya çıkıp gizlenmektedir. Bu düşünce cismin bir arada durmasını izah etmekle birlikte büyük cisimlerin küçük cisimlere sığması ve iki cismin bir arada bulunması gibi sonuçları ihtiva ettiği gerekçesiyle reddedilmiştir.³¹ Dolayısıyla Nazzâm cismin bir bütün halinde bulunmasını cisimlerin iç içe geçmesini mümkün kılan bir teori ile açıklamıştır. Bir önceki adımda başarılı bulunan açıklama bir sonraki adımda kabul edilemeyecek sonuçlar üretmiştir. Bu nedenle kendi takipçileri dahi bu konuda Nazzâm'ı takip etmemişler ve kümûn teorisini reddetmişlerdir.³²

Nazzâm'ın aksine arazcı ve atomcular parçaların mücâveret yoluyla bir araya geldiğini kabul etmişlerdir. Nitekim arazcılara göre cisim yan yana gelmiş arazlardan daha fazlası değildir.³³ Onlar bu durumu, birbirini en ince şekilde çevreleme şeklinde ifade etmişlerdir. Dolayısıyla arazlar birbirlerine karışmadan birbirlerini çevreleyerek cisimleri oluşturmaktadırlar. Bu karışımın unsurları genel itibariyle renk, tat,

³⁰ Mücâveret için bk. en-Nisâbü'rî - Sâğânî, *Hudûdu'l-elfâz*, 104.

³¹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 460. Kümûn kavramını atomcuların da kullandığı söylenmiştir. Ancak bu kullanımlar cevher ve arazın kavramsal çerçevesinde değil daha çok bunların oluşturduğu cisimlerin bütünlüğünde mücâveret halinde bulunan durumlardan ibarettir. Burada bahsettiğimiz ise aynı cevheri aynı anda işgal etme olarak anlaşılmalıdır. H. Austryn Wolfson, *Kelam Felsefeleri: Müslüman-Hristiyan-Yahudi Kelamı*, çev. Kâsım Turhan (İstanbul: Kitabevi, 2016), 383 vd.; Kandemir, *Mu'tezilî Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*, 133.

³² Kandemir, *Mu'tezilî Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*, 141.

³³ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 448, 462.

sıcaklık, soğukluk, sertlik, yumuşaklıktır.³⁴ Bunlara ek olarak bunları bir arada tutan ve te'lif arazı olmalıdır. Her ne kadar te'lifin cismin içinde mi yoksa dışında mı olduğu hususunda arazcılar arasında ihtilaf olsa da cismi bir arada tutan bu araz olmalıdır.³⁵ Bu çerçevede arazcılara göre bir cismin oluşması için on arazın te'lif arazı ile bir araya getirilmiş olması gerektiğini söyleyebiliriz. Bununla birlikte bu düşünce iki önemli eleştiri almıştır. Bunlardan birincisi hacimsiz arazların hacimli hale gelmesinin imkânsızlığı ile ilgili iken ikincisi arazların bir araya geldiklerinde hapsinin birden hacimli olduğunda ortaya çıkacak problemle ilgilidir. Bunlardan birincisine göre hacimsiz arazlar mücâveretle bir araya gelemezler. Eğer bir araya gelirlerse bunlardan birinin diğerine mahal olması icap eder. Ancak ikisi de hacimsiz olduğundan birbirlerine mahal teşkil edemezler. Daha basit bir ifadeyle hacimsiz arazların bir araya gelmeleri hacimsizlik döngüsüyle engellenmektedir. Hacimsiz oldukları için bir araya gelemezler ve bir araya gelmek için hacme ihtiyaç duymaktadırlar. Arazların mücâvereti için ortaya konulan eleştirilerden ikincisine göre on araz bir araya geldiklerinde hacimli oluyorsa bunların oluşturduğu nesnenin hacmi de yine bunlara bağlı olacaktır ve bunların artıp eksilmesine göre artıp eksilecektir.³⁶ Bu eleştiriye göre arazcılar haklı olması için cismin söz gelimi kokusu ortadan kalktığında hacminin de azalması gerekmektedir. Halbuki biz âlemde böyle bir ilişki gözlemlemiyoruz. Dolayısıyla arazcıların mücâveret anlayışı cevher gibi bir mahal bulunmaması nedeniyle imkânsız bulunmuştur.

Arazcılar gibi atomcular da cevherlerin mücâveret yoluyla bir araya geldiklerini düşünmüşler ve bunun için yukarıda da bahsettiğimiz üzere te'lif arazının varlığını gerekli görmüşlerdir. Onlara göre iki cevher ancak

³⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 461. Dırâr şöyle demiştir: Cisim mücâvere yoluyla bir araya gelmiş şeylerden müteşekkildir. Bunlar en güzel şekilde birbirlerini çevrelemişlerdir (tecâveret eltafe'l-mücâverati). O müdâhale, bir mekânda iki şeyin olması ve iki arazın veya iki cismin bulunmasını reddetmiştir.

Kelâm atomculuğuna dair eserinde Bulğen bu anlayışın birbirine karışmayan arazlardan müteşekkil olması nedeniyle atomcu bir yapı olarak telakki edilmesi gerektiğini söylemiştir. Bulğen, *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji*, 271.

³⁵ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 480.

³⁶ İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 2009, 1/10. Ayrıca bk. Yukarıda "Cismin Yapısı Nedir?" bahsi.

yan yana olmak suretiyle bir araya gelebilirler.³⁷ Buna ek olarak atomcular cismin bir arada bulunması için ictimâ, iftirâk, hareket ve sükûn olmak üzere kevnleri ispat etmişlerdir. Bu çerçevede te'lif iki cevherin yan yana gelmesini sağlayan araz iken ictimâ ve iftirak cevherlerin birbirine karşı konumunu belirleyen arazlardır. Dikkat edilirse atomculara göre arazlar bir araya gelmiyor; cevherlere ilişiyordur. Bir arada duranlar ise arazların iliştiği cevherlerdir. Te'lif tek iki cevherde birden bulunarak onları bir araya getirmekte ve böylece cevherlerin hacim sahibi olmasını sağlamaktadır.³⁸

Hem atomcular hem de arazcılar aynı cinsten olanların bir arada bulunması için birbirine karışmamayı ön koşul olarak almışlardır. Ancak yukarıda da işaret ettiğimiz üzere arazcılar bu arazların hacimsiz iken nasıl hacimli hale geldiklerini izah etmede güçlük çekmişlerdir. Ancak atomcular cismin parçalarının her ikisini de ayrıntılı izah etme yoluna gitmişlerdir. Böylece her iki teoriden yalnızca atomculuk mücâveret fikrine dayanan teferruatlı ve mütecanis bir cisim fikri geliştirebilmişlerdir.

4. Cismin Kaç Parçadan Oluştugu

Cismin parçalardan müteşekkil oluşu kaç parçanın bir cisim meydana getirdiği sorununun beraberinde getirmiştir. Arazcılar bu sorunla da ilgilenerek bir cismin asgârî on araz ile meydana geldiğini; en fazla da bütün arazları alabileceğini söylemişlerdir. Dolayısıyla cisim on arazın altına düştüğünde yok olacak; ancak on araza sahip iken varlığını devam ettirecektir. Ayrıca var olduğu müddetçe bütün arazları bulundurabilecektir. Bununla birlikte şayet cisim on arazın altına düşerek yok olursa geriye kalan dokuz arazi da yok olacaktır. Çünkü yukarıda da ifade ettiğimiz üzere arazlar ilk defa cisim olarak yaratılırlar ve cisim yok olduğunda onlar da yok olurlar ve cisim dışında var olmaya devam edemezler.³⁹ Bu noktada arazcılar on arazi neye göre belirlediği

³⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 428, 502; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 2009, 1/252.

³⁸ İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 2009, 1/297-298.

³⁹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 449. Dırâr, Hafs el-Ferd ve Hüseyin en-Neccâr şunu iddia etmişlerdir. Cüzler renk, tat, sıcaklık, soğukluk, sertlik ve yumuşaklıktır. Bu şeyler bir araya geldiği zaman cisim olur. Cüzlerin bunlardan başka bir anlamı yoktur. Cüzlerden en az on tane bulunması gerekir. Cismin asgarîsi budur. Bunlar en ince şekilde birbirlerini sarmışlardır.

hususunda bilgi sahibi değiliz. Muhtemelen onlar bunu doğada gördükleri en sade cismi gözlemleyerek elde etmişlerdir. Zira bir taş renk, tat, koku, sertlik, yumuşaklık, ağırlık, ölçü, kuruluk, yaşlık ve te'lif gibi arazlara sahip olarak düşünülmüş olmalıdır.⁴⁰ Bu şekilde dahi olsa arazların sayıları basit gözlem üzerine kurulmuş ve ayrıntılar üzerinde yeterince düşünülmemiş veya bunların bize aktarılmamış olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim birçok arazın bir araya gelmesi ile meydana gelen cismin hacminin ortaya çıkması ve dağılmasının onun tüm arazlarına ayrı ayrı değil de yalnızca te'lif arazına bağlı olduğunu söylemiş olabilirler. Bu durumda herhangi bir arazın cisimden ayrılması onun dağılmasını ya da küçülmesini gerektirmeyecektir. Muhtemelen arazcılar böyle düşünüyorlardı ancak bu türden bir cevapla literatürde karşılaşmadık. Elbette bunun bize aktarılmaması arazcılarının sorunu değildir. Ancak birçok meselenin aktarılıp bunun aktarılmaması konuya dair başarılı bir cevapları olmadığına işaret etmektedir.

Bir cismin kaç cevherden meydana geldiği hususu atomcular arasında tartışmalıdır. Bu konuda ikiden otuz altıya kadar çeşitli sayılar zikredilmiştir.⁴¹ Aradaki bu fark cevherlerin birbirlerine temas etmeleri ve bir boyutun kaç cevherden meydana geleceği hakkındaki tartışmaya dayanmaktadır. Nitekim İskâfî (öl. 204/854) te'lifin ancak iki cevher arasında gerçekleştiğinden hareketle cismin asgarîsinin iki cevherden müteşekkil olduğunu iddia etmiştir. Ebü'l-Hüzeyl cismin altı yönü olmasından hareketle en az altı cevherin gerekli olduğunu söylemiştir. Muammer ise uzunluk ve derinlik için ikişer cevher; enlilik için de bunların aynısı kadar cevherin gerekli olduğunu düşünmüştür. O, iki cevherin uzunluk, dört cevherin derinlik ve bunların bir araya gelerek enlilik sağladıkları gerekçesiyle cismi sekiz cevher olarak tespit etmiştir.⁴² Ancak bu durum atomculukta önemli bir ihtilaf noktası değildir. Zira

⁴⁰ Bazen zıt arazlar aynı cisimde bulunabilirler. Söz gelimi sertlik ve yumuşaklığın cisimde bulunuş oranına göre sertlik derecesi değişecektir. Bunu arazcılardan tespit etmek mümkün değilse de atomcuların hareket ve sükûn konusundaki fikirlerinde görebiliyoruz. Hareketli bir şeyin hareketleri arasına sükûn girmesi için bk. Ebu'l-Hasen b. Ahmed Kadı Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse : Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2013), 2/388.

⁴¹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 428; Dhanani, *Kelâmın fizik kuramı*, 67. Yalnızca Ebü'l-Hüseyin es-Sâlihî tek bir cevherin cisim olabileceğini söylemiştir.

⁴² Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 430.

cevher ve araza dair genel perspektif bu yorumlara müsaade etmektedir. Geç dönemde Kâdî Abdülcebbâr (öl. 425/1025) ve takipçileri bu tartışmaları bir sonuca bağlayarak iki cevherin bir çizgi oluşturduğunu ve bunlar üzerine eklenen her iki cevherin derinlik ve genişlik oluşturmak suretiyle cismi meydana getirdiğini söylemişlerdir.⁴³ Böylece atomcular bu konuda Ebü'l-Hüzeyl'in çizgisinden Muammer'in çizgisine kaymışlar ve böylece yine nazariye içerisinde başka konuma karar kılmışlardır.

Atomcuların cismin asgarisine dair tartışmalarında dikkat çeken ilk husus nazariyenin farklı yorumlara müsaade ettiğiidir. Bunun yanında varlık parçalarının (cevher,araz, hayyiz vs. gibi) ve bunlar arasındaki ilişkilerin zengin olması bunlar arasında yapılacak kombinasyonları artırarak yorum imkanını genişletmektedir. Nitekim geç dönemde Kadı'nın cismin asgarisi problemini nokta ve çizgi gibi matematiksel kavramlar üzerinden tanımlama imkânına sahip olması teorinin imkânları hususunda iyi bir örnek olmuştur.

5. Cismin Bütünlüğü veya Mahiyeti

Cismin bütünlüğü veya mahiyeti ile onu mütemâsil cevherlerden oluşmasına rağmen benzer ve farklı kılan hususları kastediyoruz. Bu çerçevede bu başlıkta cisme bir insan veya bir taş dememizi gerektiren şeyin ne olduğunu araştıracağız. Zira bu konu birçok düşünce sisteminde olduğu gibi kelâmın da genel problemleri arasındadır ve her teorinin izah etmesi ya da en azından izah etmemizi mümkün kılan unsurları içermesi gerekmektedir. Bu nedenle buradan belirli bir cismi insan veya başka bir mâhiyet yapan unsurun izlerini arayacağız. Her ne kadar atomcu kelâmda mâhiyet önemli bir kavram olarak görülmemiş ve hatta Allah söz konusu olduğunda reddedilmişse de insan için satır aralarında sorularımızı cevaplayacak hususlar bulunmalıdır.⁴⁴

⁴³ Ebu'l-Hasen b. Ahmed Kadı Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse : Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: İstanbul : Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), I/350; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 2009, 1/9. Ayrıca bk. İlyas Çelebi, "Şerhu'l-Usûli'l-Hamse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/350.

⁴⁴ Drâr Allah'ın bir mâhiyeti olduğunu ve kendisini bu mahiyet üzere bildiğini söylemiş ve eğer görülürse bu mahiyet üzere görüleceğini ileri sürmüştür. Ancak Behşemîler bunun mümkün olmadığını savunarak bu düşünceyi reddetmişlerdir bk. Ebû Muhammed el-Hasen b. Ahmed İbn Metteveyh, *el-Mecmû fi'l-Muhît bi't-teklîf* (Beyrut-Lübnan: Katolik Matbaası, 1965), 1/154-155.

Erken dönemde problem teşkil eden bir diğer husus eşyânın mâhiyetinin ne ile sağlandığı problemidir. Bu konuda Nazzâm arazcı ve atomculardan oldukça farklı bir noktada yer almıştır. O, her şeyin bir tabiatının olduğunu ve cisimlerin de bu tabiata uygun olarak hareket ettiklerini söylemiştir. Nazzâm'a göre bir engel yoksa suyun tabiatı akıcılık, taşın tabiatı yuvarlanmak, ateşin tabiatı alev saçmak ve yükselmektir. Ancak bunlar engellendiği zaman tabiatlarının gereğini yerine getiremezler. Engellenen su akmaz, durdurulan taş yuvarlanmaz ve ateş bir sebeple yukarı doğru gitmek yerine aşağı doğru gider.⁴⁵ Dolayısıyla cisimlerin bazı hareketleri tabiatlarının aksine olabilir. Bu tabiatlar kendiliğinden olmayıp Allah tarafından verildiğinden, cisimler arası ilişkilerde determinist bir ilişki bulunmaz. Böylece cisimler arasındaki farklar Allah'ın yaratması ile ortaya çıkan tabiatlar ile izah edilmiştir.⁴⁶ Bu tabiatlar eşyada kümûn-zuhûr şeklinde aynı anda bulunabilirler.⁴⁷ Söz gelimi bir tahtada kimi zaman suya kimi zaman ise ateşe rastlayabiliriz. Bunun nedeni tahtada hem su hem de ateşin bir arada bulunmasıdır. Ancak su zuhur halindeyken ateş kümûn haline geçer ya da tam tersi bir durum söz konusu olur. Böylece eşyâda farklı nitelikler ve cinsler bir arada bulunabilmekte ve yeri geldiğinde ortaya çıkmaktadır. Bu hususu Eşârî şöyle aktarmıştır:

İbrâhim en-Nazzâm şöyle demiştir: Her şey zıddıyla ve hilâfıyla iç içe geçmiştir (müdâhale). Zıt tatlı ile acı ve sıcak ile soğuk gibi başkasını engelleyen ve bozan anlamına gelir. Hilâf ise tatlı ile soğuk ve ekşi ile soğuk gibi [ilişkilerdir]. O hafif ile ağırın iç içe olduğunu iddia etmiştir. Nice hafif vardır ki ölçü bakımından ağırdan azdır ve kuvvet bakımından ondan çoktur. Onunla iç içe geçtiğinde onu işgal eder. Yani ölçüsü az ve kuvveti çok olan, ölçüsü çok ve kuvveti ağır olanı işgal eder. O rengin tat ve koku ile iç içe geçtiğini ve bunların cisimler olduğunu iddia etmiştir. *Müdâhale* iki cisimden birinin mekânının diğerinin de mekânı olması ve iki şeyden birinin diğerinde bulunması demektir.⁴⁸

Eşyanın mahiyetini âlemde çeşitli tabiatların bulunduğu ve böylece farklılık ve benzerliğin bunlarla meydana geldiği ile izah etmek iyi bir fikir olabilir. Zira doğada karşılaştığımız ve aynı maddeden olmasına rağmen

⁴⁵ Ebu'l-Hüseyin Abdurrahim b. Muhammed Hayyât, *el-İntisâr: Mu'tezile Müdafaası*, çev. Yüksel Macit (İstanbul: Endülüs, 2018), 78.

⁴⁶ Hayyât, *el-İntisâr*, 76.

⁴⁷ Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân* (Mısır: Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhû, 1938), 5/10-16.

⁴⁸ Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 460.

farklılık arz eden şeyler taibat farklılığıyla daha anlamlı olabilir. Bununla birlikte Nazzâm'ın bunu kümûn fikrine dayandırması açıklamayı muğlak hale getirmektedir. Onun bahsettiği tabiatların kabul görmemesinin başat nedeni bu olmalıdır. Nitekim kelâmda zıtların bir arada bulunması fikri genellikle hakikat kapısının kapanması şeklinde yorumlanmıştır.⁴⁹

Arazcı düşüncede mahiyet probleminin çözümü için en uygun kavram te'lif kavramıdır. Zira te'lif bütünü ifade etmesinin yanında arazcıların te'lif telakkisinin ayrıntıları onlara göre mâhiyet kavramı için en uygun kavramın bu olduğuna işaret etmektedir. Nitekim Dırâr'a göre te'lif cismin parçalarından birisidir. Buna göre te'lif cismin parçalarının bir araya gelmesinden fazlasını ifade etmektedir. Bu fazlalık mahiyet için kullanılmaya son derece uygundur. İkinci görüş ise Dırâr'ın görüşüne muhalif görünmekle birlikte mahiyet konusunda aynı sonuca varmaktadır. Zira Eşârî ismini vermediği bazı arazcıların te'lif, ictimâ ve iftirâkı cismin dışında kabul ettiklerini söylemiştir.⁵⁰ Her ne kadar bu te'lif cismin dışında tutulmuşsa da varlığı o cisme nispet edildiğinden onunla ilgili zâid bir mana olması gerekecektir. Bu da onu cismin dışında olmasına rağmen yine o cisme ait bir illet haline getirecektir. Bu, yine anlaşılması güç bir düşüncedir. Zira "Cismin Asgarisi" başlığında da zikrettiğimiz üzere hacimsiz arazların hacimli cisimlere dönüşmeleri sorunlu bulunmuş olduğundan mâhiyetleri bunlar üzerine inşâ etmek de sorunlu olacaktır.

Atomcular tarafından mâhiyet için birkaç kavramdan söz edilebilir. Bunlar daha önce "Cisim Nasıl Bir Arada Durmaktadır" başlığında zikrettiğimiz te'lif ile ictimâ, iftira olmak üzere kevn arazlarıdır. Ancak canlı cisimler söz konusu olduğunda bundan daha fazlası gerekecektir. Nitekim kelâmcıların mâhiyet düşüncesinde cansız cisimler önemli bir yer işgal etmez. Bunların birbirinden farklılığı için belirli bir bütünlüğe sahip olmaları yeterli olacaktır. Bu nedenle taş ve ağacı ayıran şey bunların cevherlerinin te'lif arazi ile ictimâ ve iftirâkı gibi kevnlerine indirgenebilir. Nitekim eşyânın bir arada durmasının zorunlu olmamasına rağmen bir

⁴⁹ Bu konuda Eşârî'nin aktardıklarına ek olarak Şehristânî'nin ahvâl ile ilgili değerlendirmeleri bu yöndedir. Bk. Eşârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 460; Ebü'l-Feth Tâcüddin Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm fî ilmi'l-kelâm* (Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009), 131.

⁵⁰ Eşârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 480.

arada durması onda bulunan kevnlere bağlanmıştır.⁵¹ Esasen bu durum atomculuk açısından sorunludur. Zira kevnler tek bir cevheri belirli bir konuma kılarken yine te'lif arazı en fazla iki cevheri yan yana getirmektedir. Dolayısıyla müşahede ettiğimiz cisimler boyutunda mâhiyeti meydana getirecek bir kavramdan söz etmemiz mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla atomcuların cisim düzeyindeki ilişkileri düzenlerken atomculuğun kavramsal çerçevesi içerisinde kalmadıklarını söyleyebiliriz. Bu nedenle arazcılarla aynı sorunların onları da muhatap olduğunu belirtmemiz gerekmektedir.

Atomcular hayat sahibi cisimleri bütün kılan ve bunların bir bünyeye dönüşmesini sağlayan şeyin hayat arazı olduğu görüşündedirler. Buna karşın bu düşünce kelâm ilminin erken dönemlerinde atomcuların sahip olduğu düşünce değildir. Nitekim Ebü'l-Hüzeyl, Bişr b. Mu'temir ve Ebû Ali (öl. 303/916) insanın ruh ve beden olduğunu söylemişler ve bu çerçevede kimi zaman bunların hayat arazı ile aynı olup olmadığını tartışmışlardır.⁵² Ancak bu düşünceler atomcu teoriye uygun değildir. Zira atomik yapıda olmadığı için atomculuk için ruhtan söz edilemez. Eğer söz edilse bile bu bir araz olacak ve cevherin sınırlarını aşamayacaktır. Nitekim Ebû Ali'nin hayat görüşüne göre canlı olma için beden canlı sayılan bütün parçalarının cevherlerinde hayat arazı tek tek bulunmalıdır.⁵³ Dolayısıyla bütünün canlılığı bütünde bulunan parçaların tamamındaki canlılıktan ibarettir. Bu durum bütünü o bütün yapan ve ona mâhiyet kazandıran şeyin erken atomcular tarafından yeterince incelenmediğine işaret etmektedir. Buna karşın Ebû Hâşim'den (öl. 321/933) itibaren hayat arazının bedende hay oluş hâline (ahvâl) neden olduğu ve böylece ona bazı hükümler kazandırdığı kabul edilmiştir. Bu hükümler genellikle insanın âlim, kâdir, mürîd oluşu gibi bünyesine yüklenen ve bir parçasına hamledilemeyecek sıfat ve hükümlerden müteşekkildir.⁵⁴

Atomcular bünye problemi ile adı konulmamış bir mâhiyet problemi tartışmışlardır. Onlar ilk başta arazcılar gibi parçaların bir araya

⁵¹ Kadı Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 2013, 1/158.

⁵² Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 248.

⁵³ Ebû Muhammed el-Hasen b. Ahmed İbn Metteveyh, *et-Tezkire fî ahkâmî'l-cevâhir ve'l-'arâz* (el-Mahedü'l-İlmî el-Fransî Li'l-Âsârî'l-Şarkıyye, 2009), 2/391.

⁵⁴ İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 2009, 2/369 vd.

gelmiş olmasıyla ilgilenmiş ve bütünü bir “şey” oluşunu izah etmemiş olmaları. Ancak problemlere cevap verdikçe ortaya çıkan teoriye özel problemler bütünü ilgilendiren fiillerin bünyeye nispetini izah etmelerini gerektirmiştir. Onlar da tarihsel süreç içerisinde buna uygun bir kavram ihdâs ederek çeşitli tümel mâhiyetler için atomculuğu uygun hale getirmişlerdir. Buna karşın açıktan mâhiyet tartışması yaptıklarını söylememiz mümkün gözükmemektedir. Zira mütekaddim dönem atomcularının eserlerinde mâhiyet şeklinde bir konu yer almamıştır.

6. İsbât-ı Vâcibe Etkileri

Kelâm’ın mütekaddim döneminde Allah’ın varlığının ispatı, âlemin sonradanlığı ve onun var olmak için bir yaratıcıya ihtiyaç duyduğu fikrine dayanır. Zira kelâmda Allah mutlak yaratıcı olarak vasıfladığından âlem tümüyle yaratılan olarak görülmüştür. Böylece kelâmcılar âlemi hâdis veya muhdes olarak isimlendirirken Allah’ı Muhdis olarak isimlendirmişlerdir. Allah ile âlem arasında ispat sadedinde kurulacak akıl yürütmeyi de hudûs teorisi olarak kabul etmişlerdir. Buna göre hudûs teorisi Allah ile âlem arasında kurulacak herhangi bir akıl yürütme olmayıp âlemin zamansal sonradanlığı üzerinden kurulan akıl yürütmenin özel adıdır.⁵⁵ Nitekim erken dönemde Ebü’l-Hüzeyl Allah’ın varlığını ispat etmenin ancak renkler, cisimler ve benzeri diğer şeylerden oluşan hâdisler üzerine yapılacak akıl yürütmeye mümkün olduğunu söylemiş ve bu diğer kelâmcılar tarafından kabul görmüştür.⁵⁶

Hudûs teorisi genel olarak âlemdaki cisimlerin hâdis oluşu, hâdis olan cisimlerin kendi başlarına var olamayacakları ve kendi başına var olamayacak cisimlerin bir yaratıcıya ihtiyaç duyduğu şeklindeki kıyaslar üzerine kuruludur. Bu çerçevede teorinin mantıksal formu şu şekildedir:

Âlem hâdistir

Her Hâdisin bir muhdisi vardır.

Öyleyse âlemin bir muhdisi vardır.⁵⁷

Hudûs teorisine dair bu kıyasın doğru olması için öncelikle ilk önermenin doğru olması gerekmektedir. Bunun yolu da kendinden apaçık olması ya da istidlâl yoluyla elde edilmesidir. Öncül apaçık olmadığından

⁵⁵ Eşref Altaş, “Hudus Teorisi”, *Metafizik: İslâm Düşüncesinde Teoriler*, ed. Ömer Türker (İstanbul: Ketebe, 2021), 2/590.

⁵⁶ İbn Metteveyh, *el-Mecmû’*, I/68; Güdekli, *Kelâmın Teşekkülü*, 221-222.

⁵⁷ “Güdekli, *Kelâmın Teşekkülü*, 239.

kelâmcılar âlemin hâdis oluşunu ayrıca ispat etmişlerdir. Ancak bu ispat onlar arasında farklı yorumlara yol açmıştır. Bu çerçevede kelâmcılar âlemin hâdisliğini ondaki parçaların “değişime maruz kaldıkları” (kevnler), “arazlardan hâlî olmadıkları” ve “sonradan ortaya çıktıkları” gibi çeşitli farklı hususlara bağlamışlardır.⁵⁸ Burada Basralı atomcular ve cisimcilerin yöntemini inceleyeceğiz.

Atomculardan Kadı Abdülcebbâr “âlem hâdistir” önermesini ispat sadedinde ekvânı öne çıkarır. O, şöyle der:

Birincisi cisimlerde ictimâ, iftirâk, hareket ve sükûn gibi manalar bulunmaktadır.

İkincisi bu manalar muhdestirler.

Üçüncüsü cisim bu manalardan ayrılamaz ve onları önceleyemez.

Dördüncüsü onlardan ayrılamadığı ve onları önceleyemediği için onlar gibi hâdis olması gerekir.⁵⁹

Kadı Abdülcebbâr bunları dört iddia olarak niteler ve bunların iddia oluşunu delil ile bilinmesine bağlar. Dolayısıyla buradaki öncüllerin hepsi ilgili bahislerde delillendirilmek üzere ortaya konulmaktadır.⁶⁰ O, buradaki tavrıyla delilin tüm unsurlarının tartışmaya açık olduğunu ortaya koymuş ve böylece meseleye ne denli ciddi yaklaştığını göstermiştir.

Arazcıların hudûs teorisinin ayrıntısına vakıf değiliz. Ancak erken dönem kelâmında birçok mesele ortak olduğundan aynı delillendirmeyi arazcılar kevnlerle değil arazlar ile yapmış olmaları mümkündür.

Nazzâm, hudûs konusunda da arazcı ve atomculardan ayrılmıştır. Zira o, hareket dışındaki arazları reddetmektedir ve bu durum onun ispatı geçici arazlar üzerine kurmasını imkânsız kılmaktadır. O, âlemin Allah'ın mahlûku olduğunu yukarıda bahsettiğimiz kümûn teorisi üzerine bina etmiştir. Bu hususu Hayyât şöyle aktarmıştır:

⁵⁸ “Altaş bu görüşleri 7 başlık altında inceler bk. Altaş, “Hudus Teorisi”, 2/597-601; Ebu'l-Hayr Hasan b Sivar el-Bağdâdi, “Alemin Hudusuna İlişkin Yahya en-Nahvî ile Kelamcıların Delilleri'nin Karşılaştırılması”, çev. Cemalettin Erdemci, *Kelâm Araştırmaları Dergisi (Kader)* 2/2 (2004), 161.

⁵⁹ “Kadı Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 2013, 1/156-157.

⁶⁰ “Kadı Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 2013, 1/158-159. Kadı'nın delil ve onun medûle delâletinin sahih olabilmesi için birçok husus sıralar. Delil ile medûl arasında bir taalluk bulunması, şeye olduğu hâl üzere delâlet etmesi ve mâkul olana delâlet etmesi bunlardan birkaçıdır. Bu ilişkilerin tamamı için bk. Mesut Erzi, *Kâdî Abdülcebbâr'da Akıl ve Dil* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2022), 8,282 y./276-282.

soğuşun sıcaklığın zıddı olduğunu gördüm. İki zıddın bir yerde kendiliğinden toplanmadığını da gördüm. Bundan anladım ki o ikisini bir araya getiren bir birleştirici ve onları cevherlerinin aksine birleşmeye zorlayan birisi var. Zorlama ve engel altında bulunan şey zayıftır. Onun zayıf olması ve zorlayanın idaresi altına girmesi hâdis olduğuna ve onu ihdas eden bir muhdis olduğuna ve bu muhdisin onu benzersiz şekilde ihdas ettiğine delildir. Onu bu şekilde icat eden ise âlemlerin rabbi olan Allah'tır.⁶¹

Nazzâm'ın buradaki delili tıpkı atomcularda olduğu gibi âlemin Allah'ın yaratmasına muhtaç olması üzerine kuruludur. Bu şekilde o, ayrıntıda diğerlerinden ayrılmakla birlikte kendine has delili ile âlemin muhdes olduğu ve muhdise ihtiyacının olduğunu ortaya koyar. Ancak dikkat edilirse bu delil eşyanın bir başlangıcı olmasını gerektirmez. Zira burada eşyanın Allah'a olan muhtaçlığı varlığı bakımından olmayıp işleyişi bakımındandır. Bu nedenle hudûsun kelâmcılar arasındaki zamansal sonradanlığı fikriyle uyum arz etmemektedir. Ayrıca Nazzâm'ın hudûs teorisinin en zayıf noktası yine kümûn teorisi üzerine kurulu olmasıdır. Zira hudûs teorisine dair onun sunduğu teklif önce kümûnu kabul etmeyi gerekli kılmaktadır. Bu ise Eş'arî'nin belirttiği üzere insanların tamamının kaçındığı bir husustur. Bu husus aynı zamanda yukarıda Kadî'nin aktardığı tartışılabilir oluşu baştan engelleyen bir düşüncedir.

İsbât-ı Vâcip konusunda ortaya konulan delillerden atomculara ait olan versiyonun başarısı yalnızca atomcu düşünürlerin teorisinin ayrıntılarını inşâ etmeleriyle ilgili olmamalıdır. Bu aynı zamanda ispatta kullanılan unsurun kadîm felsefe problemi olan hareket ve sükûn ile değişim üzerine kurulu olmasıdır. Zira ekvân üzerine kurulu hudûs teorisi başarısını hareket, sükûn ve değişimin bir yönden bedihi olması üzerine kuruludur. Bu çerçevede atomculuğun isbât-ı Vâcip meselesinin özel problemleriyle yüzleşmede daha başarılı olduğunu söyleyebiliriz.

Sonuç

Kelâm ilminin erken dönemleri kelâmcıların hem başka din mensupları ile hem de kendi aralarında yaptıkları tartışmalarla şekillenmiştir. Bu tartışmalar genellikle diğer din mensuplarında karşı yapıldığından daha çok tanrı-âlem ilişkisi çerçevesinde yürütülmüştür. Bu durum kelâmcıların âleme dair ayrıntılı ve tutarlı bir felsefî temele

⁶¹ Hayyât, *el-İntisâr*, 76.

sahip olmalarını gerektirmiştir. Böylece onlar arazcı, cisimci ve atomcu görüşleri kabul ederek âlemin yaratıcı bir tanrı olmadan var olmayacağını ispat etmeye çalışmışlardır. Bu teoriler onların genelde âleme ve özelde cisme dair çeşitli soruları cevaplamalarını mümkün kılmıştır. Bu sorular cisimle ilgilenenlerin ilk başta karşılaştıkları “Cisim nedir?”, “Cevher/Töz nedir”, “Araz nedir?” gibi genel problemleri içermektedir. Bu meselelere sunulan farklı çözümler birbirini beslemiş ve teorilerin kendi problemlerinin ortaya çıkması ve bunlara dair cevaplar üretilmesine neden olmuştur. İlk başta tüm teoriler canlı bir şekilde savunulmuş, üç teori de önemli isimlerden taraftarlar bulmuştur. Nitekim erken dönemde Dırâr, en-Neccâr ve Hafs gibi Mu‘tezile’nin önemli isimleri tarafından savunulan arazcılık basit yapısı ile araz tartışmalarına önemli ölçüde etki etmiştir. Ancak meselelerin derinleşmesiyle birlikte ortaya çıkan özel problemler teorilerin geleceğini belirlemiştir. Bu çerçevede üç teori içerisinden özel problemler noktasında en başarılı olanın atomculuk olduğunu söyleyebiliriz. Zira atomcular teoriyi birçok probleme rahatlıkla uygulamışlar, sorun çıktığında teoriyi geliştirmişler ve böylece teoriyi sonraki nesillere aktararak ekolleşebilmişlerdir. Diğer teoriler ise genel problemlerde orijinal çözümler sunmakla birlikte özel problemleri çözmede başarısız olmuşlar ya da çözmek için mesai harcayacak takipçi bulamamışlardır.

Atomcu düşüncenin alternatiflerini eleyerek sonraki dönemin yegâne teorisi olması belki tespit edemeyeceğimiz kadar çok sebebe dayalıdır. Ancak burada konuyu özel problemleri çerçevesinde incelediğimizde atomculuğun bazı özellikleriyle alternatiflerinden öne çıkmaktadır. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

a) Kavramsal çerçevesinin ve imkânlarının alternatiflerinden daha geniş olması. Buna göre atomculuk cevher ve araz kavramları ve bu kavramların birbirini tamamlaması yönüyle diğerlerinden ayrılmaktadır. Zira cismin yapısı bahsinde zikrettiğimiz üzere hacimsiz arazların hacimli cevhere ilişmesi arazcılarda olduğu gibi ortaya tehayyüz sorunu çıkmasını engellemiştir. Bu sorun cisimcilerde bulunmasa da bu bir avantaj olamamış; cisimlerin bütününe dayanan cisim teorisi yorum zenginliğine mâni olmuştur.

b) Atomculuğun esnek olması. Bununla alternatiflerinden daha esnek olduğunu değil kendi yapısına göre yeterince esnek olduğunu kastediyoruz. Zira atomculuk eksiklerini kapatacak düzeyde değişime

maruz kalmış ve bunu reddetmek yerine içselleştirmiştir. Bu durum mâhiyetle ilgili hususlarda görüleceği gibi her ne kadar burada üzerinde durmasak da teorinin müteahhir döneme taşınan atomcu versiyonlarında kendini göstermektedir.

c) Diğer teorileri savunanların yeterince mesai harcamamaları. Bu tespiti yapmak için belki acele etmiş olabiliriz. Zira arazcı ve cisimcilere dair elimizde yeterli veri olmadığı düşünülebilir. Ancak birçok meselenin ayrıntılarında bu teorilerin cevaplarının eksik olması şimdilik bu tespiti haklı çıkaracak durumdadır. Ayrıca bu düşüncenin birçok ayrıntısının atomcuların eserlerinden tespit edilebilmesi buradaki kaynak sorununu ortadan kaldıracak mahiyettedir. Bu nedenle konuya dair bu tespitin tüm sorunlarına rağmen geçerli olduğunu, cisimci ve arazcı düşünceye yeterli mesai harcanmadığını söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Altaş, Eşref. “Fahreddin er-Râzî’nin el-Cevherü’l-ferd Adlı Risalesinin Tahkiki ve Tahlili”. *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2015), 75-170.
- Altaş, Eşref. “Hudus Teorisi”. *Metafizik: İslâm Düşüncesinde Teoriler*. ed. Ömer Türker. 2/588-610. İstanbul: Ketebe, 1. Basım, 2021.
- Altaş, Eşref. “Kelâmın Metafizik Olarak İnşası Mümkün müdür? Gazzâlî’nin Kelâm Tasavvuru”. *Uluslararası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumu*. 273-285, 2014.
- Bağdâdî, Abdulkâhir b. Ömer b. Bâyezîd el-. *el-Fark beyne’l-fırak*. 1 Cilt. Beyrut-Lübnan: el-Mektebetü’l-Asriyye, 1990.
- Bağdâdî, Ebu’l-Hayr Hasan b Sivar el-. “Alemin Hudusuna İlişkin Yahya en-Nahvî ile Kelamcıların Delilleri’nin Karşılaştırılması”. çev. Cemalettin Erdemci. *Kelâm Araştırmaları Dergisi (Kader)* 2/2 (2004), 155-164.
- Baktır, Mehmet. “Câhız’ın Varlık ve Tabiat Anlayışı”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* X/2 (2006), 237-256.
- Boşnak, Muhammed. “Kelâm ve Akâid Ayrımının Teorik Arka Planı”. *HİKEM* 2/1 (29 Mart 2024), 1-15.
- Bulgen, Mehmet. “İmam Mâtürîdî’ye Göre Âlemin Unsurları: Atomculuk Açısından Bir Değerlendirme”. *Mâtürîdî Düşünce Sisteminin Dayandığı Temel Tasavvurlar: Geleneğin İnkişafından Geleceğin İnşasına*, 149-170.

- Bulgen, Mehmet. *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2015.
- Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-. *Kitâbü'l-Hayevân*. 8 Cilt. Mısır: Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhû, 2. Basım, 1938.
- Çelebi, İlyas. “Şerhu'l-Usûli'l-Hamse”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/570-571. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Dhanani, Alnoor. “İslam Düşüncesinde Atomculuk”. çev. Mehmet Bulgen. *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2011), 393-400.
- Dhanani, Alnoor. *Kelâmın Fizik Kuramı: Basra Mu'tezilesi Kozmolojisinde Atomlar, Uzay ve Boşluk*. çev. Mehmet Bulgen. İstanbul: Klasik, 2013.
- Ebu'l-Kâsım el-Ka'bî. *Kitâbu'l-Makâlât ve meahû Uyûnu'l-mesâil ve'l-cevâbât*. Amman: Daru'l-Feth, 2018.
- Erzi, Mesut. *Kâdî Abdülcebbâr'da Akıl ve Dil*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2022.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen el-. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn: İlk Dönem İslam Mezhepleri*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Eş-Şerîf el-Cürcânî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed es-Seyyid. *Şerhu'l-Mevâkıf: Mevâkıf Şerhi*. çev. Ömer Türker. III Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2. Basım, 2021. http://ekitap.yek.gov.tr/urun/serhu-l-mevakif--takim-3-cilt---ikinci-baski-_759.aspx?CatId=270
- Güdekli, Hayrettin Nebi. *Kelâmın Teşekkülü*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2023.
- Hayyât, Ebu'l-Hüseyin Abdurrahim b. Muhammed. *el-İntisâr: Mu'tezile Müdafaası*. çev. Yüksel Macit. İstanbul: Endülü's, 2018.
- İbn Metteveyh, Ebû Muhammed el-Hasen b. Ahmed. *el-Mecmû fi'l-Muhît bi't-teklîf*. 3 Cilt. Beyrut-Lübnan: Katolik Matbaası, 1965.
- İbn Metteveyh, Ebû Muhammed el-Hasen b. Ahmed. *et-Tezkire fi ahkâmi'l-cevâhir ve'l-'arâz*. 2 Cilt. Kahire: el-Mahedü'l-İlmî el-Fransî Li'l-Âsâri'l-Şarkıyye, 2009.
- İbn Metteveyh, Ebû Muhammed el-Hasen b. Ahmed. *et-Tezkire fi ahkâmi'l-cevâhir ve'l-'arâz*. 2 Cilt. Kahire: el-Mahedü'l-İlmî el-Fransî Li'l-Âsâri'l-Şarkıyye, 2009.
- İbn Meymûn, Ebû İmran Musa. *Delâletü'l-hâirîn*. çev. Osman Bayder - Özcan Akdağ. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2019.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ. *Tabakâtü'l-Mu'tezile*. Beyrut-Lübnan:

- Daru'l-Muntazar, 2. Basım, 1961.
- İskenderoğlu, Muammer. "Fahreddin er-Râzî'de İsbât-ı Vâcib ve Tanrı-Âlem İlişkisi". *İslam düşüncesinin dönüşüm çağında Fahreddin er-Râzî*. ed. Ömer Türker - Osman Demir. 503-536. İstanbul: İsam, 2. Basım, 2018.
- Kadı Abdülcebbar, Ebu'l-Hasen b. Ahmed. *el-Münye ve'l-emel*. İskenderiye: Dâru'l-Matbûâtü'l-Câmiyye, 1985.
- Kadı Abdülcebbar, Ebu'l-Hasen b. Ahmed. *Şerhu'l-Usûli'l-hamse: Mu'tezile'nin Beş İlkesi*. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Kandemir, Ahmet Mekin. *Mu'tezilî Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*. İstanbul: Endülüs, 2019.
- Karadaş, Cağfer. "Kelam Atomculuğunun Kaynağı Sorunu". *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* 2/2 (2002), 81-100.
- Kaş, Murat. "Kelam İlminin Bilimsel Kimliğine Yönelik Tartışmalar: Devvânî'nin Yaklaşımı". *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri 1* (2020), 335-353.
- Kutluer, İlhan. "Cevher". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/450-455. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed el-. *Kitâbü't-tevhîd*. İskenderiye: Dâru'l-Câmiati'l-Mısıriyye, ts.
- Nîsâbü'rî, Ebû Reşîd en-. *el-Mesâil fi'l-hilâf beyne'l-basriyyîn ve'l-bağdâdiyyîn*. Beyrut-Lübnan: Ma'hedü'l-İnmâi'l-Arabî, 1979.
- Nîsâbü'rî, Ebû Reşîd en- - Sâğânî, Ebû Saîd es-. *Mu'tezilî Kavramlar Sözlüğü: Hudûdu'l-elfâz*. Ankara: İlâhiyât, 2023.
- Öztürk, Yunus. *Kelam-Metafizik İlişkisi: Fârâbî Eksenli Bir İnceleme*. ed. Selahattin Akti. İstanbul: Litera Yayıncılık, 1. Basım, 2021.
- Pines, Shlomo. *İslam Atomculuğu*. çev. Osman Demir. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Silifke, Ahmet Faruk. *Kelâm İlminin Felsefî Hüviyeti ve İmkânları*. Kitap Dünyası, 2024.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddin Muhammed b. Abdilkerim eş-. *Dinler ve Mezhepler Tarihi, el-Milel ve'n-nihâl*. çev. Muharrem Tan. İzmir: Akademi Yayınları, 2006.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddin Muhammed b. Abdilkerim eş-. *el-Milel ve'n-nihâl*. 2 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, 3. Basım, 1993.

- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddin Muhammed b. Abdilkerim eş-. *Nihâyetü'l-ikdâm fî ilmi'l-keâm*. Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009.
- Şemseddin [Günaltay, Mehmed. "Mütekellimin ve Atom Nazariyesi". *Dariülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 1/1 (1925), 58-119.
- Teftâzânî, Sadeddin Mes'ud b. Fahriddin et-. *Şerhu'l-Akâidi'n-neseфиyye*. Beyrut-Lübnan: Dâru İhyâu't-Türâsü'l-Arabî, 2014.
- Wolfson, H. Austryn. *Kelam Felsefeleri : Müslüman-Hristiyan-Yahudi Kelamı*. çev. Kâsım Turhan. İstanbul: Kitabevi, 3. Basım, 2016.
<http://ktp2.isam.org.tr/detayzt.php?navdil=tr&idno=87741&tarama=kelam+felsefeleri>
- Yavuz, Y. Şevki. "İslâm Kelâmında Araz Nazariyesi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6 (1988 1987), 71-84.